

Вітас Янкаўскас (Vytas Jankauskas)

доктар гісторыі

Інстытут Вялікага Княства

Літоўскага (Каўнас, Літва)

Дынастыя як сацыяльная структура ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIII–XIV ст.: у пошуках мадэляў

Пры спробах разглядзець кіруючую дынастыю як сацыяльную структуру ў Вялікім Княстве Літоўскім (далей – ВКЛ), можна вылучыць некалькі падыходаў-мадэляў. Адразу адзначым, што пры аналізе сацыяльнай структуры дынастыі ў ВКЛ XIII–XIV ст. старшынство мела вельмі абмежаваны ўплыў. Таму проста пераносіць мадэлі з Русі на ВКЛ немагчыма. У дынастычнай структуры адыгрываў ролю цэлы шэраг фактараў, якія не былі звязаныя з узростам або прыналежнасцю прадстаўніка да пэўнага пакалення, старшынства сярод братоў і г.д. Таму прапануем паспрабаваць разабрацца ў мадэлях, якія прапануюцца ў навейшай гістарыяграфіі.

Нягледзячы на ўсю складанасць ва ўзаемаадносінах паміж прадстаўнікамі дынастыі, магчыма вылучыць асобную тэрміналогію, у рамках якой вядзецца апісанне кіруючага рода. У сучаснай літоўскай гістарыяграфіі можна выдзеліць тры канцэпцыі, у рамках якіх апісываецца дынастыя: сеньёрат, дыярхія і дынастычная іерархія. Азначаная тэрміналогія замацавана ў гістарыяграфіі з ідэямі, якія раскрыты ў працах Э. Гудавічуса (Edvardas Gudavičius). У розныя перыяды сваёй плённай працы ён распрацаваў некалькі магістральных мадэляў апісання кіруючага рода, часам некаторыя з іх інтэграваныя разам.

Сеньёрат. Дадзеная канцэпцыя ў Э. Гудавічуса з’яўляецца пры спробе апісаць утварэнне літоўскай дзяржавы. У гэтай мадэлі прапануецца

вылучыць: калектыўны сеньорат, які фіксуецца пры аналізе дагавора Раманавічаў з літоўскімі князямі. Тут старшыя князі выяўляюцца як калектыўны кіраўнік, які складае групу з пяці асобаў. Па меркаванню Э. Гудавічуса, яны не мелі перавагу адзін перад адным. Зусім іншае – індывідуальны сеньёрат Міндоўга, калі ён узвысіўся сярод іншых старэйшых князёў (у 1219 г. ён узгаданы толькі чацвертым сярод старшых князёў). Дадзены факт можа ўказваць на імкненне ўсталяваць адзінаўладдзе ці нават ужо на яго ўсталяванне. Тут адзначым некаторую нявызначанасць. Сеньёрат у дадзеным выпадку можа быць зразумелы і як родавая структура, і як адміністрацыйна-сацыяльная складаючая грамадства. Праблема ў тым, што сам Э. Гудавічус, калі апісваў сітуацыю 1219 г., указваў на старшых князёў як складальнікаў адной ці двух родавых груп: Жывінбуд (*Živinbudas*) і дзье пары братаў, Даўят (*Daujotas*) і Вілікайла (*Vilikaila*) ды Даўспрунг (*Dausprungas*) і Міндоўг. Гэта значыць, старшыя князі тут вылучаны як калектыўны сеньёр, але родавая складаючая да канца незразумелая. Таксама неабходна адзначыць, што ў крыніцы пара Даўят і Вілікайла разбіта, а паміж імі ўпісаная пара Даўспрунг і Міндоўг. Хутчэй за ўсё гэта можа сведчыць, што дзве гэтыя пары складаюць адну родавую структуру, і значыць яны ўсе складаюць групу юніёраў у праслойцы старэйшых князёў. Пра бацьку Міндоўга засталіся звесткі з Рыфмаванай лівонскай хронікі, дзе ён называецца магутным каралем, з якім у Літве ніхто не мог параўнацца. Генрых Латвійскі зафіксаваў, што цягам дзесяцігоддзя (1205–1214 гг.) у Лівоніі загінулі тры ці чатыры магутныя князя з Літвы. Дастаткова верагодна, што трэцяя група старшых князёў таксама адносілася ў адзіны кіруючы род. Першыństwo ж Жывінбуда тлумачыцца тым, што ён быў дзядзей двух пар пляменнікаў, і абумоўлена юным узростам астатніх чатырох старшых князёў.

Таксама неабходна адзначыць, што даследчык Х. Лаўмяньскі (Henryk Łowmiański), пры спробе выяўлення старшынства ў родавай структуры Літвы, не знайшоў пацвярджэння ў крыніцах таму, што сеньэрат функцыянаваў у дадзены перыяд. З іншага боку, неабходна адзначыць, што даследчык спецыяльна не аналізаваў кіруючы род. Ён аддзяліў праблему родавай структуры ад паходжання манархіі ў Літве ў XIII ст., і такім чынам кіруючы род выйшаў па-за праблемнае кола даследавання.

З іншага боку, неабходна адзначыць, што прапануючы канцэпцыю сеньэрата, Э. Гудавічус галоўным чынам разглядаў дадзеную з'яву як сацыяльную структуру літоўскіх плямён (г.зн. сеньэра ён не супрацьпастаўляў юніёрам, а як структуру феадальных адносін: сеньэр і васалы, дзе ў якасці сеньэра вызначаецца кіруючая асоба ці група такіх асобаў). Але гэты канструкт не падыходзіць, калі гаворка ідзе аб канчатковым аб'яднанні літоўскіх плямёнаў у адну дзяржаву. Міндоўг пры спробе ўсталяваць сваю ўладу павінен быў ліквідаваць з патрымоніі сваіх пляменнікаў Таўцівіла (Tautvila) і Эдзівіда (Gedvydas). Г.зн. нават на завяршальным этапе ўтварэння Літоўскай дзяржавы, Міндоўг, як сеньэр павінен быў пераадолець сваіх пляменнікаў. З гэтага можна вызначыць, што тут сеньэрат пераўтвараецца менавіта ў родавую структуру.

Можам толькі адзначыць, што на раннем этапе дзяржавы (ці ў працэсе фарміравання дзяржавы), не рэдка бывае, што той прадстаўнік, які больш дарослы і карыстаецца шырокім аўтарытэтам рода, мог адштурхнуць убок малодшае пакаленне. Менавіта гэта мы і назіраем у выпадку Міндоўга і яго пляменнікаў, а, магчыма, што і ў выпадку Жывінбуда. Выключна ў гэтым плане можна разважаць пра дынастычную структуру, аднак мы павінны мець на ўвазе, што тут перакрываюцца як

родавые, так і адміністрацыйна-сацыяльныя функцыі дынастыі, якіх часам няма магчымасці падзяліць.

Дыярхія. Дадзены канцэпт сваіх работ абгрунтаваў таксама Э. Гудавічус (хаця сам тэрмін у адносінах да дынастыі ВКЛ выкарыстоўваўся з XIX ст., але гэта была хутчэй рытарычная фармулёўка-гіпотэза, чым канцэпцыя для абгрунтавання двухуладдзя). Пры ўважлівым назіранні ў ВКЛ сярод кіруючай дынастыі часта вылучаюцца пары: гаспадар і яго брат. Э. Гудавічус апісаў і пашырыў ідэю пра дыярхію ў кіруючай дынастыі ВКЛ, ілюструе некаторымі заўвагамі з хронікі Пятра з Дусбурга, дзе ўзгадваецца некалькі разоў чалавек “другі пасля караля”. Дадзеную гіпотэзу магчыма пашыраць. Адзначым пары братоў, якія дзейнічалі сумесна: Даўспрунг і Міндоўг, Будзікід (Боудикідъ, лат. Butegeyde) і Будзівід (Боудивидъ, лат. Pucuwerus), Віцень і Гедымін (гіпатэтычна), Альгерд і Кейстут. Манарх і субманарх былі сталымі супрацоўнікамі, у манарха была рэзідэнцыя ў Вільне, а ў субманарха ў Троках. Пашыраючы канцэпт дыярхіі, А. Нікжантайціс (Alvydas Nikžentaitis) забяспечыў усіх вялікіх князей літоўскіх субманархамі ад канца XIII да канца XIV ст. Пры гэтым Э. Гудавічус агаворваецца, што пры развіцці дзяржавы, дыярхія таксама змянялася, бо відавочна змянялася і ўся структура дзяржавы.

Дадзеная канцэпцыя перанеслася і на апісанне мадэлі ўлады Карыятавічаў на Падоллі, дзе дыярхію ўбачыў Я. Тэнгоўскі (Jan Tęgowski), а за ім – і Я. Куртыка (Janusz Marek Kurtyka). Р. Пятраўскас (Rimvydas Petrauskas) згадваў, што дыярхія, як дынастычная мадэль улады на Падоллі, праявіла сябе вельмі яскрава. Аднак адзначым, што выпадак Падолля трэба аналізаваць асобна, паколькі сітуацыя там была выключнай: пры сталым ціску з боку Польшчы і Венгрыі Карыятавічы

павінны былі манеўрыраваць паміж знешнімі сіламі, што галоўным чынам пастаянна змяняла тут колькасць дзеючых персон з роду Карыятавічаў.

Толькі Стэфан Роўэл (Stephen Christopher Rowell) і Ярослаў Нікадэм (Jarosław Piotr Nikodem) скептычна паставіліся да дадзенай канцэпцыі. Апошні проста выказаў думку, што ад яе трэба адмовіцца. Я. Нікадэм адзначыў, што ні ў язычніцкі перыяд, ні пазней не назіралася ніякіх інстытуцыйных структур, якія маглі б абгрунтаваць існаванне інстытута субманарха. З усіх пачатковых перадумоваў Э. Гудавічуса засталася толькі адна: тая, якая фіксуе другога чалавека пасля кіраўніка ў ВКЛ. Але дадзены аргумент можна прызнаць як слабы, бо калі існуе другі, то невыключна, што ёсць трэці, чацверты, пяты... Такім чынам, гэты аргумент ні якім чынам не пацвярджае дыярыю (дзе абавязкова павінна прысутнічаць другая асоба пасля Гаспадара, паўнамоцтвы якога амаль не адрозніваюцца ад паўнамоцтваў першай асобы). А ўказвае толькі на пэўную форму іерархіі кіруючага рода.

Іерархія. Дадзены канцэпт не супярэчыць мадэлі дыярыі, але ён больш складаны, і паколькі Э. Гудавічус увёў толькі тэрмін але не праводзіў аналіз, дадзеная праблема не раскрыта. Можна адзначыць, што пры глыбокім аналізе выяўляюцца асобныя аспекты дынастычнай іерархіі, але цэлую карцінку сабраць немагчыма з прычыны фрагментарнасці крыніц. І ўсё гэта дазволім сабе акрэсліць некаторыя моманты.

Прааналізаваўшы становішча прадстаўнікоў дынастыі, канстатуем, што старшынство не адыгрывала амаль ніякай ролі ў родзе Гедымінавічаў. Больш яскрава раскрываецца фактар волі гаспадара, які вызначаў іерархічную структуру рода. Напрыклад, спадчыннасць вярхоўнай улады выключала старшынство як фактар. Мы гэта можам сцвярджаць на прыкладзе Яўнута, які не быў старшым сынам Гедыміна, а пераход улады ад Альгерда да Ягайлы адбыўся ў абыход братаў Альгерда, Кейстута і

Любарта (магчыма апошні выключаўся з шэрагу рэальных прэтэндэнтаў і па канфесійнай прыкмеце). Мы, напрыклад, напраўду не ведаем ці быў Віцень старшым сынам, а яго з'яўленне ў крыніцах раней за Гедыміна было абумоўлена тым, што бацька даверыў яму дружыну і ён змог дастаткова пераняць уладу ў дзяржаве. Тут мы знаходзім тыповую з'яву сярод раннеманархічных грамадстаў – перадача кіравання дружынай (ваеннай сілай), якая сведчыла пра магчымасць перадаваць уладу (гэты працэс можам назіраць у нашым рэгіёне на прыкладзе як Рурыкавічаў, так і Пястаў). Такім чынам, бачым іерархічны механізм перадачы ўлады. Другі элемент пры перадачы ўлады, які выключна важны, гэта кантроль тэрытарыяльна-адміністрацыйнай структуры ў ВКЛ. Вызначым некалькі элементаў: часка ядра літоўска-племяной тэрыторыі (з часоў Гедыміна мы можам казаць пра выключнае становішча Вільна, таксама важнымі былі княствы ў Троках, Крэва і Кернаве), старыя цэнтры Русі – Кіеў, Валынь, Полацк. Немалаважным фактарам з'яўлялася дальнасць радства з дзеючым ці былым гаспадаром: напрыклад, становішча Яўнутавічаў у канцы XIV ст. было вышэй за Нарымунтавічаў. Неабходна адзначыць і тое, што па іерархічнаму прынцыпу мы можам акрэсліць і дакладныя функцыі некаторых князёў: падчас паходаў, у дыпламатычных місіях, кіраванне тэрыторыямі па-за межамі ВКЛ (Вялікі Ноўгарад і Пскоў) і г.д. Становішча іх адлюстроўваецца таксама і ў тытулатуры (кароль Полацка, вялікі князь Валынскі, Кіеўскі і інш.), што назіраем у XIV ст. Гэта таксама ярка праяўляецца ў актах прысяг Гедымінавічаў пасля каранацыі Ягайла. Розная тытулатура вызначае рознае становішча. Спіс прыкмет іерархіі сярод Гедымінавічаў можна працягваць, бо ён не з'яўляецца канчатковым.

У якасці высноваў можна адзначыць, то найбольш плённай мадэллю аналізу кіруючай дынастыі ў ВКЛ з'яўляецца іерархічная сацыяльная структура рода, якую магчыма раскрыць у межах

даследавання. Але, нажаль, канчатковага завершанага варыянта аформіць немагчыма, паколькі зрабіць не дазваляюць наяўныя крыніцы. І тым не менш, вылучаныя магістральныя падыходы дазваляюць указаць накірунак будучым даследаванням.

Літаратура.

- Baranauskas, T. Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius: Vaga, 2003.*
- Baronas, D. Dubonis, A. Petrauskas, R. Lietuvos istorija, T.3: XIII a. –1385 m. valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų. Vilnius: Baltų lankų leidykla, 2011.*
- Gudavičius, E. 1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Istorija. T. 22. – Vilnius, 1982. – P. 33–46.*
- Gudavičius, E. Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Istorija. T. 24. – Vilnius, 1984. – P. 12–28.*
- Gudavičius, E. Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija. T. 2(83). – Vilnius, 1983. – P. 61–70.*
- Gudavičius, E. Lietuvos istorija, T.1: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.*
- Kurtyka, J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu, T. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2000, – S. 9–59.*
- Łowmiański, H. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. 1–2, Wilno, 1931–1932.*
- Nikodem, J. Jedynowładztwo czy diarchia? Przyczynek do dziejów ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV w. // Zapiski Historyczne, T. 68. Toruń, 2003. – S. 7–30.*

Rowell, S. C. *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345* (Cambridge studies in medieval life and thought, ser. 4, № 25). Cambridge, 1994.

Tęgowski, J. *Dokumenty Koriatowiczów władców Podola w XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów // Tekst źródła. Krytyka. Interpretacje, pod red. B. Trelińskiej, Warszawa 2005, s. 227–237.*